

לפרשת עקב: ברכת המזון

"ואכלת ושבעת וברכת את ה' א-להיך על הארץ הטובה אשר נתן לך", זה הוא המקור לברכת המזון מן התורה. והוא אחד מעמודי התווך שעליהם מיוסדת כל מערכת ברכות הנהנין שהתקינו חז"ל. ברכות שלפני האכילה ואחריה, ברכות הריח, הראיה והשמיעה. כפי שבארנו בהרחבה בענין קריאת שמע ותפילה, כך גם בברכת המזון: דיני ברכת המזון ותכניה של הברכה, הם מכלול של אמונות ודעות, ונוסח הברכה עצמו הוא מעין "שעור במחשבת ישראל", הדורש לימוד והבנה, בצד השינון הקבוע של הברכה בכל סעודותינו.

ברכת המזון מורכבת מארבע ברכות. שלש ראשונות שמן התורה, ורביעית, יש מוצאים לה מקור מן התורה ויש אומרים שנתקנה מאוחר, בעקבות מרד בר-כוכבא וחורבן ביתר. הברכה הראשונה היא ברכת "הזן" ובה מברכים ומודים לקב"ה על כך שהוא זן ומפרנס לכל. השניה היא ברכת הודאה על הארץ. השלישית, ברכה על ירושלים. והרביעית, ברכת הודיה כללית על טובותיו של הקב"ה עמנו. יש בגמרא שתי גישות לתיאור מבנה ברכת המזון. הגישה האחת גוזרת את כל הברכות מדרשת הפסוק "וברכת... על הארץ הטובה אשר נתן לך", והגישה האחרת היא כעין היסטורית: היא מייחסת את ברכת הזן למשה רבנו, את ברכת הארץ ליהושע כובש הארץ ומנחילה, את ברכת ירושלים לדוד ולשלמה, ואת הטוב והמיטיב – לחכמים שחיו אחרי חורבן ביתר. (ברכות מח ע"ב – מ"ט ע"א)

הרשב"א (ברכות מח ב) מסביר שאין סתירה בין הקביעה ששלש הברכות נלמדות מפסוק שמן התורה לבין הקישור ההיסטורי שלהן. לדבריו, הגרעין הבסיסי של החיוב בשלש ברכות מצוי כבר במצות התורה, והייחוס ההיסטורי נוגע רק לניסוח של הברכות. עם הכניסה לארץ פיתח יהושע את ברכת הארץ, בימי דוד ושלמה נוסחה ברכת ירושלים. לדבריו, בברכה זו חל שינוי נוסף אחרי החורבן. בימי דוד ושלמה היתה הברכה בלשון הודיה על הקיים ותקוה להמשכותו, ואילו אחרי החורבן שונה נוסח הברכה לתפילה על בנין העיר והמקדש שחרבו. ההצגה ההיסטורית של תולדות הברכה מלמדת על היותה מערכת מדורגת, נדבך על גבי נדבך. הקומה הראשונה, קומת הקיום הבסיסי, שייכת לכל היצורים, ועל כן הברכה מודה על כך שהקב"ה זן את העולם כולו בטובו, ונותן לחם לכל בשר. הקומה השניה עוסקת בארץ ישראל, עם ישראל ותורה. הקומה השלישית עוסקת בירושלים, בית המקדש ומלכות בית דוד. הדירוג הזה מזכיר את פירמידת הצרכים של הפסיכולוג היהודי-אמריקאי [אברהם מאסלו](#). אלא שמאסלו התמקד בצרכים של האדם הבודד, ואילו ברכת המזון מתארת את "פירמידת הצרכים" הלאומית של עם ישראל.

תנאים ואמוראים הוסיפו לדקדק עוד בנוסח ברכת המזון, וחייבו להוסיף בברכת הארץ "ברית" ו"תורה", ועל כן אנו מברכים בה: "על הארץ... ועל בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלמדנו ועל חוקיך שהודעתנו". הצורך להוסיף ברית ותורה לברכת הארץ ברור לכל מי שלמד ולו מעט חומש ונ"ך: אין לעם ישראל אחיזה בארץ ישראל מבלי שיקיים בה את מצוות ה' ותורתו. ישיבת הארץ וברכתה מותנית בקיום התורה. זוהי הברית שכרת הקב"ה עם עם ישראל על הארץ. זאת ועוד, ה"ברית" המוזכרת בברכת הארץ היא בראש ובראשונה "בריתך אשר חתמת בבשרנו", כלומר ברית המילה, המסמנת את ההשתייכות לעם ישראל. ייחודה של הארץ אינו בא לידי ביטוי מבלי העם השייך אליה ומיועד לפרוח בה. ברכת הארץ היא אם כן ברכה הסדורה כמעט כסימטת המזרחי: "ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל". בלשון של הגמרא מנוסחת בסגנון אחר אבל במהות דומה: כל שלא אמר בה ברית ותורה לא יצא ידי חובתו. הצבת ערך ארץ ישראל כערך בפני עצמו, מבלי להצמידו לשני הערכים האחרים: עם ותורה, אינה קבילה.

כשם שאי אפשר לארץ בלא תורה ובלא עם, כך אי אפשר לירושלים בלי מלכות בית דוד. ולכן, מי שלא הזכיר מלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו. אחרי תקומת עם ישראל בארצו, נדרשת קומה נוספת, שהיא קומת הקודש. בקומה הזאת, נבנית ירושלים, היא משמשת כמרכז הנהגה מעשי ורוחני, שם מקום המלכות והכהונה, הסנהדרין והמקדש. והופעת השכינה בעם ובארץ.

הראי"ה קוק הקים את תנועת "דגל ירושלים" כקומה נוספת על גבי התנועה הציונית. אם ה"מזרחי" היתה תנועה שמבוססת על "ברכת הארץ" – בתוספת ברית ותורה, הרי ש"דגל ירושלים" היתה אמורה להיות התנועה שתבנה את הקומה הבאה, המבוססת על ברכת "בונה ירושלים". ירושלים הולכת ונבנית, וגם שלטון ונהגה, של קודש ושל חול יש בה. ועדיין, הדרך עוד ארוכה לפנינו. לפיכך, ברכת בונה ירושלים אינה רק ברכה של הודיה אלא גם של תקוה ותפילה: "רחם נא... ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו".

ישנה הבחנה ברורה בין שלש הברכות הראשונות לבין הרביעית. רק השלש הראשונות נכללות בברכה "מעין שלש". רק הן נחשבות לברכות "מדאורייתא". כדי ליצור הבחנה ביניהן לבין הרביעית, חותמים את ברכת בונה

ברחמיו ירושלים ב"אמן". ומתחילים את הטוב והמיטיב ב"ברוך אתה ה' כדין ברכה שאינה סמוכה לחברתה. התחלה חדשה.

מה ראו חכמים להוסיף ברכה רביעית זו אחרי החורבן? השאלה מחריפה לנוכח ביאור הברכה על ידי רב מתנא: מברכים על הרוגי ביתר, "הטוב - שלא הסריחו, והמיטיב - שניתנו לקבורה". מה ראו להנציח בברכת המזון את אותה פרשה טרגית של ההרג הגדול בימי מרד בר כוכבא וחורבן ביתר, ומדוע דווקא את ההיבט הזה? לעתים, תמיהה אחת מתפרשת על ידי תמיהה אחרת. יש חובה להצניע את הסכין לפני ברכת המזון. הטעם המובא אצל הראשונים מקשר מנהג זה עם רעיון השלחן כמזבח, והאיסור להניף חרב על המזבח. חכמי אשכנז הציעו טעם אחר, מפתיע: מעשה באדם אחד שברך ברכת המזון, וכשהזכיר את ירושלים, מרוב צער על החורבן נעץ הסכין בלבו (שבלי הלקט סימן קנה). בסיפור זה מבקשים חכמי אשכנז, למודי יסורי מסעי הצלב וגזירות השמה, להצביע על מידת שברון הלב של המברך הנזכר בחורבן ירושלים. לפיכך מובן, מדוע סברו חכמים שלא ראוי לסיים את ברכת המזון מתוך שברון לב שכזה. המטרה של הברכה היא לברך את הקדוש-ברוך-הוא על הארץ הטובה אשר נתן לנו. וכאשר חרב בית מקדשנו וגלינו מארצנו, נמצא שהברכה מטה את לב האדם מן ההודיה על היש, לכוון הגעגוע אל החסר.

ברכת הטוב והמיטיב מתקנת זאת בכך שהיא מלמדת להודות בעת הרעה כשם שמודים על הטובה. אפילו באסון הגדול של חורבן ביתר אפשר למצוא על מה להודות. ברכת הטוב והמיטיב היא ההשלמה הגלותית של ברכת המזון שמן התורה. גם כשאי אפשר להודות בפה מלא על כל הטובה המתוארת בפרשת השבוע ובברכת המזון, מפני שהמציאות מטפחת על פנינו, איננו נמנעים מלהודות, אבל משלבים היבט אחר של הודיה. הודיה "על כל מה שנתת". לכן אין בברכת הטוב והמיטיב התמקדות בטובה מוגדרת, אלא אמירה כוללנית: "הוא היטיב, הוא מיטיב, הוא ייטיב לנו" – תמיד מיטיב, אף על פי שהטובה הזאת יכולה להופיע באופנים הנראים במבט ראשון רחוקים מאד מטובה. הברכה האחרונה, המשלימה, מלמדת את הערך של הכרת הטוב והבעת התודה והברכה בכל מצב. מבלי לבטל את השאיפה לזכות ולהגיע להודיה על הטוב השלם, שעליו נתקנו שלש הברכות הראשונות.